

УДК 343.36(477)

І.М. Шопіна,
доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник

ДЕКІЛЬКА ПИТАНЬ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНАМИ УКРАЇНИ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ

У статті на підставі аналізу теоретичних підходів до реалізації людиною і громадянином права на самозахист своїх прав і свобод виокремлено існуючі у вказаній сфері проблемні питання, які є актуальними для сучасної юридичної науки і практики.

Ключові слова: право на самозахист, права і свободи людини і громадянина, реалізація права, позитивне право, природне право.

В статье на основании анализа теоретических подходов к реализации человеком и гражданином права на самозащиту своих прав и свобод выделены существующие в указанной сфере проблемные вопросы, которые являются актуальными для современной юридической науки и практики.

Ключевые слова: право на самозащиту, права и свободы человека и гражданина, реализация права, позитивное право, естественное право.

On the basis of the analysis of theoretical approaches to the realization by the person and the citizen of the right to self-defence of the rights and freedoms problem questions existing in this sphere, which are actual for modern jurisprudence and practice, are marked out.

Keywords: right to self-defence, rights and freedoms of the person and the citizen, right realization, positive law, natural right.

Останнім часом збільшилася кількість випадків, коли внаслідок протиправних дій працівників правоохоронних органів громадяни вдаються до силових методів захисту своїх прав. Такі ситуації є небезпечними щонайменше через дві причини: по-перше, вони свідчать про неспроможність держави в особі її правоохоронних та інших органів забезпечити гарантовані Основним Законом права громадян, що дискредитує увесь державний механізм. По-друге, певні наслідки таких ситуацій знаходяться за межами правового поля. Так, наприклад, спроба захоплення районного відділу міліції є діянням, що може містити у собі склад злочину, передбаченого ст. 294 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за організацію масових заворушень, що супроводжувалися насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, а також активну участь у масових заворушеннях [1], або склад іншого злочину. Однак із засобів масової інформації можна почути запевнення посадових осіб правоохоронних органів, що особи, які брали участь у спробах захоплення державних органів, машин для перевезення ув'язнених тощо, притягнуті до відповідальності не будуть. Тобто такі ситуації виводять деякі дії громадян за межі правового поля, що несе у собі, як нам здається, небезпеку усталення у суспільній свідомості суду Лінча як цілком правомірної дії у випадках незаконних дій правоохоронців, що несе у собі загрозу для безпеки держави. Водночас у теоретичних джерелах особливості реалізації громадянами права на самозахист досліджені недостатньо, що зумовлює актуальність та новизну цієї статті, метою написання якої є виділення проблемних питань у вказаній сфері, актуальних для сучасної юридичної науки і практики.

Основоположні засади права на самозахист закладені у ч. 5 ст. 55 Конституції України, яка визначає, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань [2].

На думку М.В. Савчина, право на самозахист необхідно розглядати у двох аспектах. З одного боку, це право необхідно розуміти як форму соціальної активності громадянина у випадку порушення його основних прав. Це передбачає правову безпеку індивіда, у відповідності до якої він повинен володіти та вміти застосовувати засоби правового захисту. В якості колективного права формами самозахисту можна розглядати право народу України визначати та змінювати конституційний лад, право на звернення (петицію) до органів публічної влади та їх посадових осіб, свободу зібрань, мітингів, демонстрацій, походів, маніфестацій тощо. Тому здається логічним, що право на самозахист необхідно розуміти як обов'язок держави забезпечити дію інституційних та процесуальних гарантій основних прав і свобод. У той же час у організаційно-правовому значенні реалізація права на самозахист переміщується у площину демократичної структури суспільства і держави, необхідним елементом якої є поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. З точки зору плебісцитної демократії право народу визначати та змінювати конституційний лад втілюється у механізмі установчої влади, яка передбачає наявність існування легітимних органів влади, належного нормативно-правового регулювання та відповідних процесуальних гарантій. З процесуальної точки зору право на самозахист необхідно тлумачити через використання особою засобів захисту, притаманних конституційній юстиції [3, с. 98].

Як можна побачити, у структурі реалізації права на самозахист, запропонованій вченим, присутні лише визначені законом засоби, якими є належне нормативно-правове регулювання, процесуальні гарантії, використання засобів конституційної юстиції тощо. На нашу думку, такий підхід дещо звужує визначене у ч. 5 ст. 55 Конституції України право, оскільки мова в Основному Законі йде про не заборонені законом засоби (а не дозволені таким законом). На нашу думку, тлумачення сутності права на самозахист значною мірою залежить від того, яка концепція – позитивного чи природного права – обрана дослідником. Тому, безумовно, підхід М.В. Савчина є цілком обґрунтованим у межах позитивного права, відповідно до якого останнє розуміється як право, виражене у прийнятих державою нормах, тобто в законодавстві, а також в інших джерелах права, що не може існувати поза законодавством, поза правовими звичаями, прецедентами, нормативними договорами, і часто ототожнюється з законодавством [4, с. 287]. Однак з точки зору природного права, яке, як вказував Памфіл Юркевич, є позитивною моральною силою, бо воно є ідеєю людського розуму; а розум завжди законодавчий; його ідея завжди реальна як завдання і як вимога, яку він і здійснює завжди відповідно до ступеня переконання [5, с. 170], право на самозахист має включати і не передбачені законодавством засоби захисту прав і свобод від порушень і протиправних посягань.

З огляду на означене, виникає питання про форми реалізації права на самозахист. К.О. Гориславський вказує, що, на відміну від домінуючого в науці ототожнення, поняття “самозахист” з необхідною обороною та крайньою необхідністю, право самозахисту як комплексне міжгалузеве, включає як фізичну діяльність особи (тобто можливість власними активними фізичними діями відстоювати право на життя, використовуючи право на необхідну оборону), так і інтелектуальну (можливість відмовитися від виконання протиправних наказів, розпоряджень, можливість оскаржити неправомірні дії і т. ін.) [6, с. 175]. Як можна побачити, автор не згадує про якісь інші, відмінні від визначених у законі, засоби захисту своїх прав (хоча вони можуть ховатися у словосполученні “і ін.”). Однак у будь-якому разі, говорячи про фізичну форму реалізації права на самозахист, автор згадує лише право на життя, яке є, безумовно, базовим і дуже важливим, але все ж-таки лише одним з кількох десятків визначених Конституцією України прав і свобод (не кажучи вже про не згадані в Основному Законі права людини і громадянина, оскільки ч. 1 ст. 22 визначає, що права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними). Втім, в іншій роботі цього автора ми знаходимо інший підхід до структури права самозахисту: 1) право необхідної оборони як спосіб захисту від

протиправних дій злочинців і правопорушників; 2) право діяти у стані крайньої необхідності як спосіб захисту життя та здоров'я від небезпеки природного, техногенного характеру тощо; 3) передбачене законодавством України право звертатися до державних органів, установ, посадових осіб, засобів масової інформації з письмовим зверненням як спосіб опосередкованого самозахисту порушених прав і свобод; 4) самозахист цивільних прав як спосіб поновлення порушеного права; 5) право відмовитися від виконання злочинних наказів (розпоряджень) [7, с. 19].

Вказане породжує декілька питань. По-перше, чи може особа, яка реалізує своє право на самозахист, вживати заходи примусу, і, якщо так, чи охоплюються такі дії лише межами кримінального права (як самозахист свого права на життя), чи, може, виходять за його межі? Так, наприклад, якщо у дворі житлового будинку без отримання належних дозволів починають зносити дитячий майданчик, щоб побудувати кафе, чи будуть дії мешканців цього будинку, які створюють "живий ланцюг" тощо, реалізацією фізичної форми самозахисту? На нашу думку, якщо мало місце правопорушення, то, відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України, норми якої є нормами прямої дії, це цілком правомірна форма самозахисту. У теоретичних джерелах можна знайти діаметрально протилежні точки зору з цього приводу. Так, А.В. Стремоухов визначає самозахист як право людини використовувати проти правопорушника і для захисту свого права власні дозволені законом примусові дії фактичного порядку [8, с. 263]. Тобто примус має право на існування лише у разі існування в законі відповідного дозволу на його застосування, і ми знову-таки повертаємося до крайньої необхідності і необхідної оборони. Г.Я. Стоякин, навпаки, вважає самозахист, передбаченими законом односторонніми діями юридичного або фактичного характеру, застосованими уповноваженим на їх здійснення суб'єктом і направленіми на припинення дій, що порушують його майнові або особисті права [9, с. 5–7].

На думку С.П. Параниці, усі способи самозахисту умовно можна розділити на три групи: по-перше, способи, які можуть бути використані тільки в колективній формі (наприклад, страйки). Колективна форма самозахисту припускає участь, включаючи формування задуму і пошук засобів одразу декількома особами, що об'єдналися для найбільш ефективної дії, володарями однакового або загального суб'єктивного права, яке вони не можуть реалізувати через які-небудь причини. По-друге, способи, які можуть бути використані тільки в індивідуальній формі (наприклад, необхідна оборона). Індивідуальна форма самозахисту припускає здійснення самозахисних дій однією конкретною особою, причому пошук засобів, методів здійснюється ним самостійно. По-третє, способи, які можуть бути використані в індивідуальній і в колективній формі (наприклад, крайня необхідність) [10, с. 35]. Як можна побачити, автор припускає більшу свободу при виборі конкретних способів та засобів захисту свого порушеного права, що найбільш відповідає сутності демократичної держави та концепції природного права. Водночас це не вирішує проблему правомірності чи неправомірності використання примусу поза межами крайньої необхідності та необхідної оборони, як вони розуміються у кримінальному та адміністративно-деліктному праві. І ця проблема ще потребує свого вирішення.

По-друге, актуальним є питання щодо меж реалізації права на самозахист. Спроби їх визначити неодноразово робилися у галузевих правових науках. Так, О.І. Антонюк вважає, що загальні межі здійснення права на самозахист визначаються: 1) призначенням права (попередження, припинення порушення чи ліквідація його наслідків); 2) суб'єктним складом (фізичні та юридичні особи); 3) часовими межами (з моменту порушення чи виникнення його реальної загрози і до моменту зникнення цієї загрози або настання неможливості самостійно відновити порушені права); 4) способом здійснення права, а саме, заходи щодо самозахисту: а) не повинні бути заборонені законом і суперечити моральним засадам суспільства; б) мають відповідати змісту права (інтересу), яке порушено, чи щодо якого існує реальна загроза порушення; характеру дій, якими воно порушено, чи створена реальна загроза порушення (бути необхідними та достатніми); наслідкам порушення (реальним чи можливим). Обрання

та здійснення заходів самозахисту має ґрунтуватися на принципах розумності, справедливості, добросовісності [11, с. 154]. Цілком погоджуючись з думкою вченої, зауважимо однак, що у правозастосовчій практиці, на нашу думку, може бути застосований лише один критерій з наведених вище – заходи самозахисту не повинні бути заборонені законом. Усі ж інші мають оцінний характер, а їх застосування, наприклад, судом, як нам вважається, сприятиме скоріше довільному тлумаченню та суперечностям у судовій практиці.

По-третє, свого вирішення потребує питання щодо відповідальності при перевищенні меж реалізації права на самозахист. Якщо особа вживає заходи, заборонені законом, з метою самозахисту своїх прав та свобод, відповідно, вона має нести кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, дисциплінарну чи матеріальну відповідальність. Водночас останнім часом, як вже вказувалося на початку цієї статті, частішали випадки, коли громадяни, що брали штурмом відділи внутрішніх справ, робили спроби захопити машини для перевезення ув'язнених тощо, відповідальності за свої дії не несуть. Безумовно, це знаходиться за межами правового поля, однак, з огляду на, знову-таки, концепцію природного права, тенденції, які виникають у суспільних відносинах, мають бути враховані у законодавстві, хоча б для того, щоб не повторити раптом досвід деяких постсоціалістичних європейських країн кінця 80-х років минулого століття. І тут, на нашу думку, ключовим є відмежування самозахисту від самосуду. І, якщо самозахист як право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань є цілком органічним для нашої правової системи, то самосуд як крайня форма зневіри у здатності держави захистити права і свободи людини веде до руйнування такої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30 – Ст. 141.
3. *Савчин М.В.* Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право / М.В. Савчин ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 202 с.
4. Антологія української юридичної думки : В 10 т. / Заг. ред. Ю.С. Шемшученко ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Видавничий Дім “Юридична книга”, 2002. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / В.Д. Бабкін та ін. – К., 2002. – 568 с.
5. *Юркевич П.* Історія філософії права ; Філософія права ; Філософський щоденник / П. Юркевич Вид. друге. – К. : Ред. журн. “Український Світ”, 2000. – 756 с.
6. *Гориславський К.О.* Право людини та громадянина на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 – конституційне право / К.О. Гориславський ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2003. – 212 с.
7. *Гориславський К.О.* Право на самозахист життя і здоров'я від протиправних посягань : монографія / К.О. Гориславський, В.В. Конопльов. – Сімферополь : ВАТ “Сімферопольська міська друкарня” (СГТ), 2007. – 248 с.
8. *Стремоухов А.В.* Человек и его правовая защита : Теоретические проблемы / А.В. Стремоухов. – СПб. : Санкт-Петербургский юридический институт МВД России, 1996. – 348 с.
9. *Стоякин Г.Я.* Меры защиты в советском гражданском праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Г.Я. Стоякин – Свердловск, 1973. – 19 с.
10. *Параниця С.П.* Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи / С.П. Параниця // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 33–36.
11. *Антонюк О.І.* Право учасників цивільних правовідносин на самозахист // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : Матеріали VIII регіональної наук.-практ. конф. / О.І. Антонюк – Львів : Юрид. факультет Львівського нац. ун-ту ім. І. Франка, 2002. – С. 153–155.

Отримано 12.03.2013